

Επιστημονική Εργασία υπό Εξέλιξη (Working Paper) No. 832

Η άνοδος του χρήματος και της ταξικής κοινωνίας: Η συνεισφορά του John F. Henry

Των

Alla Semenova

State University of New York, Potsdam

και

L. Randall Wray

Levy Economics Institute of Bard College

Φεβρουάριος 2015

The Levy Economics Institute Working Paper Collection presents research in progress by Levy Institute scholars and conference participants. The purpose of the series is to disseminate ideas to and elicit comments from academics and professionals.

Levy Economics Institute of Bard College, founded in 1986, is a nonprofit, nonpartisan, independently funded research organization devoted to public service. Through scholarship and economic research it generates viable, effective public policy responses to important economic problems that profoundly affect the quality of life in the United States and abroad.

Levy Economics Institute
P.O. Box 5000
Annandale-on-Hudson, NY 12504-5000
<http://www.levyinstitute.org>

Copyright © Levy Economics Institute 2015. All rights reserved

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά την άνοδο του χρήματος και της ταξικής κοινωνίας στην αρχαία Ελλάδα, αντλώντας ιστορικούς και θεωρητικούς παραλληλισμούς από την περίπτωση της αρχαίας Αιγύπτου. Με τον τρόπο αυτό, η εργασία εξετάζει την ιστορική εφαρμογή της μεταλλικής θεωρίας του χρήματος και της θεωρίας του παραστατικού χρήματος (chartalism). Θα δείξουμε ότι η προέλευση και η εξέλιξη του χρήματος ήταν στενά συνυφασμένη με την άνοδο και την εδραίωση της ταξικής κοινωνίας και της ανισότητας. Απ' ό,τι φαίνεται το χρήμα, η ταξική κοινωνία και η ανισότητα εμφανίστηκαν ταυτόχρονα, με την εμφάνιση του ενός να ενισχύει την ανάπτυξη του άλλου. Αντί ως μέσο ανταλλαγής για το εμπόριο, το χρήμα αναδείχθηκε ως ένα «ισότιμο κουπόνι» σε μια εποχή όπου οι κοινωνικές σχέσεις βίωναν μετάβαση από ισότιμες προς ταξικές κοινωνίες. Στο πλαίσιο αυτό, το χρήμα λειτούργησε για να διατηρηθεί η πρόσοψη της κοινωνικής και οικονομικής αρμονίας και ισότητας, ενώ αυξανόταν και παγιωνόταν η ανισότητα. Το χρήμα δεν εφευρέθηκε από ιδιώτες εμπόρους, αλλά εκδόθηκε για πρώτη φορά από τις αρχαίες ελληνικές πόλεις-κράτη που στόχευαν να διαμορφώσουν και να εδραιώσουν την πολιτική και οικονομική τους ισχύ. Αντί ως μέσο ανταλλαγής για το εμπόριο, το χρήμα λειτούργησε αρχικά ως «μέσο ανταμοιβής» από τις ελληνικές πόλεις-κράτη που προσπαθούσαν να εφαρμόσουν την αστική αντίληψη της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ωστόσο, ενώ η προέλευση του χρήματος έχει τις ρίζες της στην ανισότητα, μια εύρυθμη λειτουργούσα δημοκρατική κοινωνία έχει τη δύναμη να ανατρέψει το χαρακτηριστικό της ανισότητας που είναι ενσωματωμένο στο χρήμα μέσω της χρήσης του χρήματος για τον δημόσιο σκοπό, ακολουθώντας τις αρχές της σύγχρονης θεωρίας χρήματος (MMT). Αν χρησιμοποιηθεί σύμφωνα με τις αρχές της MMT, το χαρακτηριστικό της ανισότητας που είναι ενσωματωμένο στο χρήμα θα μπορούσε να υπονομευθεί, ενώ οι τρέχουσες τάσεις σχετικά με την ανισότητα στην αύξηση του εισοδήματος και του πλούτου θα μπορούσαν να περιοριστούν και να αντιστραφούν.

1. Εισαγωγή

Οι καταστροφικές τάσεις στην κοινωνική και οικονομική ανισότητα στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες έχουν αποτελέσει αντικείμενο αυξανόμενης συζήτησης και ανάλυσης ανάμεσα στους οικονομολόγους και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες (βλ Piketty 2014, Taibbi 2014, Stiglitz 2013, Reich 2013, Wilkinson και Pickett 2009). Ενώ η εμπειρία της Μεγάλης Ύφεσης (Great Recession) του 2007–09 και η συζήτηση που ακολούθησε για τα απαράδεκτα επίπεδα ανισότητας έχουν καταστήσει σαφές ότι οι σημερινές τάσεις στην αύξηση της ανισότητας του εισοδήματος και του πλούτου δεν είναι βιώσιμες και θα πρέπει να περιοριστούν και να αντιστραφούν, ελάχιστοι μελετητές έχουν εξετάσει την ίδια τη φύση της κοινωνικοοικονομικής ανισότητας. Αποτελεί η αύξηση των ανισοτήτων μέρος μιας φυσικής και ως εκ τούτου αναπόφευκτης εξέλιξης των κοινωνιών; Είναι η ανισότητα φυσικό φαινόμενο και ως εκ τούτου αναπόφευκτο χαρακτηριστικό της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης;

Για όσους πίστευαν ότι η ανισότητα ήταν κάτι το φυσικό και το αναπόφευκτο, ο John Henry (2004) παρουσιάζει μια πειστική υπόψη για την αφύσικη αύξηση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων και την άνοδο των κοινωνικών τάξεων στην αρχαία Αίγυπτο. Η συνεισφορά του Henry καταδεικνύει σαφώς ότι η αύξηση των ανισοτήτων στην αρχαία Αίγυπτο ήταν περισσότερο ένα ιστορικό ατύχημα, παρά μια φυσική εξέλιξη της ιστορίας. Έχοντας προκύψει τυχαία, η ανισότητα παγιώθηκε, διαιωνίστηκε και έγινε ευρέως αποδεκτή ως μια «κανονική» κοινωνική εξέλιξη και ως εκ τούτου μόνιμο χαρακτηριστικό των κοινωνιών.

Ο ρόλος της ιδεολογίας στον εξορθολογισμό και τη διατήρηση του status quo στις άνισες κοινωνίες είναι ένα ζήτημα που ο Henry αντιμετωπίζει με εξίσου ίδιο πάθος όπως και την άνοδο της ανισότητας (βλ Henry 1990). Εξετάζει την άνοδο της εν λόγω ιδεολογίας στις δυτικές κοινωνίες, με ιδιαίτερη αναφορά στην θεωρητικά περίτεχνη αιτιολόγηση του John Locke για την άνιση κατανομή του πλούτου (βλ Bell et al., 2004). Στη μελέτη του για την αρχαία Αίγυπτο, ο Henry (2004) δείχνει τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε η θρησκευτική ιδεολογία στη δικαιολόγηση των νεοεμφανιζόμενων ιεραρχικών κοινωνικών δομών.

Το τελευταίο και κρίσιμο σημείο που αναφέρει ο Henry είναι ότι η άνοδος της ταξικής κοινωνίας και της ανισότητας πραγματοποιήθηκε παράλληλα με την εμφάνιση του χρήματος, όπου το χρήμα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία, τη διατήρηση και την επιδείνωση της ανισότητας και της ταξικής διαίρεσης των κοινωνιών (βλέπε Henry 2004). Για να το θέσουμε απλά, παράλληλα με την άνοδο του χρήματος, παρατηρεί κανείς την άνοδο της ταξικής κοινωνίας και των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων. Το χρήμα, η ταξική κοινωνία και η ανισότητα εμφανίστηκαν ταυτόχρονα, με την ανάδυση του ενός να ενισχύει την ανάπτυξη του άλλου.

Πιστεύουμε ότι η ερμηνεία του Henry για την εμφάνιση του χρήματος, των κοινωνικών τάξεων και την ανισότητα στην αρχαία Αίγυπτο έχει σημαντικές επιπτώσεις για τη σημερινή συζήτηση σχετικά με τις αυξανόμενες ανισότητες στο εισόδημα και τον πλούτο στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές οικονομίες. Πρώτα απ' όλα, δεν υπάρχει τίποτα φυσικό σχετικά με την ύπαρξη των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων. Δεύτερον, οι τρέχουσες τάσεις στις ανισότητες στο εισόδημα και τον πλούτο μπορούν και πρέπει να αντιστραφούν. Δεν ισχυριζόμαστε ότι είναι εφικτή ή ακόμη και επιθυμητή η τέλεια ισότητα στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, αλλά θεωρούμε ότι η εισοδηματική ανισότητα που πλήττει σήμερα τις ανεπτυγμένες κοινωνίες μπορεί και πρέπει να διορθωθεί με τη χρήση του σύγχρονου χρήματος για δημόσιο σκοπό, ακολουθώντας τις αρχές της σύγχρονης θεωρίας χρήματος (MMT) (βλ Wray 2012a, 2014a, 2014b, 2014c, 2014d).

Οι παραπάνω προτάσεις μας οδηγούν αναπόφευκτα στη συζήτηση για το χρήμα, την προέλευση και τη φύση του χρήματος και την υποκείμενη σχέση μεταξύ χρήματος, εξουσίας και ανισότητας. Είναι αλήθεια ότι το χρήμα, η ανισότητα και η ταξική κοινωνία αναπτύχθηκαν ταυτόχρονα, με την εμφάνιση του ενός να ενισχύει την εμφάνιση και την εδραίωση του άλλου, όμως η ανισότητα που είναι χαρακτηριστικό του χρήματος θα μπορούσε σε μεγάλο βαθμό (όχι πλήρως) να υπονομευθεί και να ανατραπεί αν το χρήμα χρησιμοποιείτο σύμφωνα με τις αρχές της MMT. Αν χρησιμοποιηθεί σύμφωνα με τις αρχές της MMT, το χρήμα θα μπορούσε να εξυπηρετήσει το δημόσιο σκοπό της

βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου για την πλειοψηφία του πληθυσμού στον πλανήτη. Έτσι, αντί να εξαλείψουμε τον θεσμό του χρήματος, η MMT προτείνει να μετατρέψει αυτόν τον θεσμό σε όχημα προς εξυπηρέτηση του ευρύτερου κοινού καλού.

Θα ξεκινήσουμε με μια συζήτηση για τη φύση του χρήματος, παρουσιάζοντας δύο αντιμαχόμενες απόψεις γύρω από το θέμα—την μεταλλική θεωρία του χρήματος και τη θεωρία για το παραστατικό χρήμα (chartalism), με το βάρος της προσοχής στην δεύτερη θεωρία. Με τον τρόπο αυτό, θα συνοψίσουμε τις συνεισφορές μιας σειράς μεγάλων διανοητών, που συνέβαλαν με το έργο τους στην ανάπτυξη της σύγχρονης θεωρίας χρήματος. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε δύο ιστορικές μελέτες (από την αρχαία Ελλάδα και την αρχαία Αίγυπτο) σχετικά με την προέλευση του χρήματος, καταδεικνύοντας την αμοιβαία σχέση μεταξύ της απόδοσης του χρήματος και της απόδοσης της ταξικής κοινωνίας και της ανισότητας. Θα δείξουμε ότι η θρησκευτική ιδεολογία, αλλά και άλλες μορφές ιδεολογίας, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην απόδοση του χρήματος, των κοινωνικών τάξεων και την ανισότητα στην αρχαία Ελλάδα και την αρχαία Αίγυπτο. Η εργασία ολοκληρώνεται με μια σύντομη αναφορά σχετικά με τη χρήση του σύγχρονου χρήματος για το δημόσιο σκοπό, όπως η αντιστροφή των σημερινών τάσεων στην ανισότητα του εισοδήματος και του πλούτου, σύμφωνα με τις αρχές της MMT.

2. Μεταλλική θεωρία χρήματος και chartalism: Μια επισκόπηση

Ο Charles Goodhart (1998) ήταν από τους πρώτους μελετητές που έκανε διάκριση ανάμεσα στην ορθόδοξη (μεταλλική) και την ετερόδοξη προσέγγιση (chartalism) για τη φύση και την προέλευση του χρήματος. Ακολουθώντας τα χνάρια του Geoffrey Ingham (1996, 2000, 2004a), ο John Henry (2004) προχώρησε στη θεώρηση μιας στενά συνδεδεμένης διάκρισης ανάμεσα «σε αυτές τις θεωρίες που βλέπουν το χρήμα ως μια τεχνική εξέλιξη [μεταλλισμός] και σε εκείνες που προτείνουν ότι το χρήμα είναι μια κοινωνική σχέση [chartalism]» (78).

Στη μεταλλική προσέγγιση, το χρήμα εμφανίζεται όταν ένα εμπόρευμα χρησιμεύει ως παγκόσμιο μέσο ανταλλαγής (όπως ο χρυσός ή το ασήμι) στις ιδιωτικές αγορές. Το χρήμα είναι μια αυθόρμητη ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα με στόχο την υπέρβαση της οικονομικής αναποτελεσματικότητας του αντιπραγματισμού. Αν και ο πρωταρχικός στόχος του μεταλλισμού είναι η λειτουργία του χρήματος ως μέσο ανταλλαγής, οι μελετητές του μεταλλισμού δεν αποκλείουν άλλες λειτουργίες του χρήματος ούτε υποστηρίζουν την επιστροφή στο πρότυπο του χρυσού. Ωστόσο, το όραμα του μεταλλισμού οδηγεί άμεσα σε συγκεκριμένες προδιαγραφές πολιτικής, συμπεριλαμβανομένης της άποψης ότι η αξία του χρήματος συνδέεται με την έλλειψή του (Wray 2014a).

Παράλληλα με την εσφαλμένη αντίληψη ότι τα χρήμα είναι πράγμα, ο μεταλλισμός προωθεί την έννοια «μιας υποκείμενης ισότητας μεταξύ των συμμετεχόντων στη σχέση ανταλλαγής» (Henry 2004, σελ., 78). «Δεδομένου ότι η ανταλλαγή πρέπει να είναι εθελοντική, προκειμένου να ωφεληθούν όλα τα μέρη, δεν μπορεί να υπάρχουν καταναγκαστικές ρυθμίσεις που θα ακυρώνουν την ελευθερία της επιλογής» (σελ., 78).

Ο Henry μας υπενθυμίζει, συνεπώς, ότι η ερμηνεία της μεταλλικής προέλευσης του χρήματος αποκλείει υποχρεωτικά τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες και ιεραρχίες, καθώς το χρήμα διευκολύνει το εμπόριο μεταξύ ίσων, μη ταξικών και ελεύθερων συμμετεχόντων στην εθελοντική ανταλλαγή.

Ο μεταλλισμός θεωρεί την προέλευση του χρήματος ως μια αυθόρμητη ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα, ενώ η θεωρία chartalism υπογραμμίζει τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι «αρχές» σχετικά με την προέλευση και την εξέλιξη του χρήματος. Στην προσέγγιση chartalism, το «κράτος» (ή οποιαδήποτε άλλη δημόσια αρχή μπορεί να επιβάλει υποχρέωση) επιβάλλει μια υποχρέωση με τη μορφή μιας γενικευμένης, κοινωνικής ή νομικής λογιστικής μονάδας, δηλαδή χρήμα που χρησιμοποιείται για τη μέτρηση (ή την επανέκφραση) της υποχρέωσης. Το χρήμα εισάγεται από το κράτος ως λογιστική μονάδα στην οποία οι οφειλές και οι άλλες υποχρεώσεις προς το κράτος είναι εκφρασμένες και πρέπει να επιστραφούν. Το χρήμα αποκτά την αξία του από την εξουσία για την εξόφληση του χρέους και των άλλων υποχρεώσεων. Η εγγενής αξία του χρήματος είναι συνεπώς αλυσιτελής, αφού το κράτος μπορεί, θεωρητικά, να επιλέξει και να εισαγάγει οποιαδήποτε λογιστική μονάδα ως χρήμα (Wray 1998, 2012c, 2014a).

Κατά συνέπεια, το παραστατικό πλαίσιο της προέλευσης του χρήματος αποκαλύπτει άνισες σχέσεις εξουσίας και κοινωνικές ιεραρχίες. Αν το χρήμα «αντιπροσωπεύει μια σχέση ανάμεσα σε εκείνους που αξιώνουν τις υποχρεώσεις και σε εκείνους που πρέπει να καταβάλλουν αυτές τις αξιώσεις» (Henry 2004, σελ., 78), η ύπαρξη του χρήματος προϋποθέτει υποχρεωτικά ένα κοινωνικό χάσμα ανάμεσα σε εκείνους που είναι σε θέση να επιβάλλουν χρέη και υποχρεώσεις και σε εκείνους που πρέπει να τα καταβάλλουν. Όπως το έθεσε ο Henry, οι παραστατικές «θεωρίες [χρήματος] παραπέμπουν κατ' ανάγκη (ή τουλάχιστον υπονοούν) σε κάποια υποκείμενη ανισότητα, καθώς αυτοί που αξιώνουν υποχρεώσεις πρέπει να ανήκουν σε μια ανώτερη θέση από εκείνους στους οποίους επιβάλλουν τις εν λόγω υποχρεώσεις. Διαφορετικά, δεν θα υπήρχε λόγος να εκπληρωθούν οι εν λόγω υποχρεώσεις ή ανάγκη για οποιοδήποτε μηχανισμό σχετικά με την επιβολή των πληρωμών» (σελ., 78–79).

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στην προσέγγιση chartalism, μέσω μια επισκόπησης στο έργο των Knapp, Innes, Grierson και Ingham, μελετητές το έργο των οποίων ήταν σημαντικό για την οικοδόμηση μια σύγχρονης εκδοχής της προσέγγισης chartalism, μια προσέγγιση που σήμερα ονομάζεται σύγχρονη θεωρία χρήματος (MMT).

Η παράδοση του chartalism: Οι συνεισφορές των Knapp, Innes, Grierson και Ingham

Ο Knapp και η κρατική θεωρία του χρήματος

Ο Georg Friedrich Knapp ανέπτυξε την «κρατική θεωρία του χρήματος», μια άποψη η οποία έρχεται σε άμεση αντίθεση με την μεταλλική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η αξία του χρήματος προέρχεται από την αξία του μετάλλου. Γενικότερα, ο Knapp άσκησε κριτική στις προσπάθειες των υποστηρικτών του μεταλλισμού να «ανάγουν» το νομισματικό σύστημα «χωρίς την ιδέα του κράτους». Θεωρεί ότι αυτό είναι «παράλογο», επειδή «το χρήμα ενός κράτους» είναι αυτό που γίνεται «αποδεκτό από τα δημόσια ταμεία πληρωμής» (Knapp 1924, VIII, βλέπε επίσης Goodhart 1989, 1998, Wray 1998, 2014a). Η πολιτική πτυχή της προσέγγισης του Knapp είναι το αδιαίρετο ανάμεσα στους θεσμούς του χρήματος και του κράτους, επειδή το χρήμα είναι πάντα «συνδεδεμένο με το κράτος που το εισάγει» (Knapp 1924, σελ., 40).

Η προσέγγιση chartalism, ωστόσο, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την πρόταση ότι οι νόμοι για το χρήμα καθορίζουν αυτό που πρέπει να γίνει αποδεκτό ως μέσο πληρωμής. Η τελική δοκιμή του moneyness είναι «ότι το χρήμα είναι αποδεκτό σε πληρωμές που πραγματοποιήθηκαν στα γραφεία του κράτους» (Knapp 1924, σελ., 95). Το κράτος πρώτα αποφασίζει τι θα χρησιμοποιήσει ή θα αποδεχθεί ως χρήμα για τις δικές του συναλλαγές και ύστερα αυτό που πρέπει να γίνει αποδεκτό ως μέσο επίλυσης των ιδιωτικών χρεών. Όπως σημείωσε ο Abba Lerner (1947), «μια απλή δήλωση ότι αυτό κι αυτό είναι χρήμα δεν επαρκεί» (313). Αντίθετα, «το τέχνασμα επιτυγχάνει» όταν «το κράτος είναι πρόθυμο να δεχθεί το προτεινόμενο χρήμα για την πληρωμή των φόρων και άλλων υποχρεώσεων προς το ίδιο» (σελ., 313). Ή, όπως περίφημα το έθεσε ο Keynes, το κράτος «απαιτούσε το δικαίωμα όχι μόνο για την επιβολή του λεξικού, αλλά επίσης για τη συγγραφή του λεξικού» (Keynes 1930, σελ., 5). Το υλικό που χρησιμοποιείται για την κατασκευή της νομισματικής μονάδας είναι εντελώς άσχετο — δηλαδή μπορεί να είναι χρυσός, ασήμι ή κοινό μέταλλο. Μπορεί να είναι από χαρτί και, όπως ισχύει σήμερα, από ηλεκτρονικές καταχωρήσεις (Wray 2014a). Το χρήμα είναι απλά ένα «εισιτήριο», ένα «κουπόνι», ένα παραστατικό μέσο πληρωμής που εκδίδει το κράτος και αποδέχεται για την πληρωμή φόρων, προστίμων και τελών.

Ο Innes και η προσέγγιση του πιστωτικού χρήματος

Ο A. Mitchell Innes (1913, 1914, 1932) προώθησε την άποψη της κρατικής θεωρίας του χρήματος, μαζί με την προσέγγιση του πιστωτικού χρήματος. Η πώληση, σύμφωνα με τον Innes, είναι «η ανταλλαγή ενός αγαθού για πίστωση» (Innes 1913, σελ., 391). Αντί για μέσο ανταλλαγής, το χρήμα είναι η αναγνώριση του χρέους ενός ατόμου ή αποτελεί πίστωση αν θεωρηθεί από την πλευρά του δανειστή. Ο Innes σημείωσε ότι το ρήμα «πληρώνω» έχει τη ρίζα του στην έννοια του «κατευνασμού», της «ειρήνευσης» ή της «ικανοποίησης» (σελ., 392) και υποστηρίζει ότι το «πραγματικά σημαντικό» χαρακτηριστικό του χρήματος είναι «το δικαίωμα που παρέχει στον κάτοχο να απελευθερώσει τον εαυτό του από το χρέος μέσω αυτού» (σελ., 393). Ο «πρωτόγονος

νόμος του εμπορίου», σύμφωνα με τον Innes, είναι «η δημιουργία της πίστωσης και του χρέους και η εξάλειψή του ενός εναντίον του άλλου» (σελ., 393). «Η παρουσία του νόμου για το χρέος», «η ιερότητα της υποχρέωσης», υποστηρίζει ο Innes, είναι το θεμέλιο όλων των κοινωνιών από τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα ιστορικά αρχεία (σελ., 391).

Παρατηρώντας ότι μερικά από τα πρώτα εμπορικά έγγραφα βρέθηκαν στους Βαβυλώνιους ναούς, ο Innes (1913) υπογραμμίζει τη σχέση μεταξύ χρήματος, χρέους, δημόσιων αρχών και θρησκείας, αποδίδοντας «την προέλευση όλων των πανηγυριών» σε θρησκευτικές γιορτές, ο πρωταρχικός σκοπός των οποίων ήταν η εξόφληση των οφειλών (σελ., 397).

Δεν υπάρχει αμφιβολία στο μυαλό μου ότι η θρησκευτική γιορτή και ο διακανονισμός των οφειλών ήταν η καταγωγή όλων των πανηγυριών και ότι το εμπόριο που υπήρχε ήταν μεταγενέστερη ανάπτυξη. Αν αυτό αληθεύει, η σύνδεση ανάμεσα στη θρησκεία και στην πληρωμή του χρέους είναι μια πρόσθετη ένδειξη, σε περίπτωση που τυχόν χρειαζόταν, της πολύ αρχαίας καταγωγής της πίστωσης (στο ίδιο).

Επιπλέον, ο Innes ενσωματώνει στην ανάλυσή του το κράτος. Όταν το κράτος ξοδεύει, καθίσταται οφειλέτης καθώς εκδίδει κρατικό χρήμα ή βεβαιώσεις χρέους που συσσωρεύει το κράτος (Innes 1914, σελ., 154). Ωστόσο, σε αντίθεση με το χρέος του ιδιωτικού τομέα, το κρατικό χρήμα είναι ένα ιδιαίτερο είδος πίστωσης, που «εξαργυρώνεται μέσω της φορολογίας» (σελ., 168). Το αν οι υποχρεώσεις του κράτους είναι τυπωμένες σε χαρτί ή σε χρυσό νόμισμα δεν έχει σημασία, επειδή το κράτος είναι χρεωμένο ακριβώς με τον ίδιο τρόπο. Ιστορικά, τα νομισματικά αρχεία (των οφειλών αυτών) περιλάμβαναν πήλινα δισκία, βέργες φουντουκιάς και κέρματα από κοινά μέταλλα, καθώς και πιστοποιητικό από χαρτί (Innes 1913).

Τέλος, το έργο του Innes (1932) σχετικά με την ποινική δικαιοσύνη και το χρήμα έχει κοινά χαρακτηριστικά με το έργο του Philip Grierson (1975, 1977). Ο Grierson εντόπισε την προέλευση του χρήματος στην αρχαία παράδοση της αποζημίωσης (wergeld).

Ο Grierson και ο ρόλος της αποζημίωσης ως η προέλευση του χρήματος

Ένας διάσημος νομισματολόγος, ο Philip Grierson (1975, 1977) διακήρυξε περίτρανα ότι «το χρήμα βρίσκεται πίσω από τα νομίσματα» (1977, σελ., 12), απορρίπτοντας έτσι την ορθόδοξη πίστη ότι η προέλευση του χρήματος θα μπορούσε να περιοριστεί στην εμφάνιση του νομίσματος ή στη χρήση του μετάλλου ως μέσο ανταλλαγής. Για τον Grierson, το νόμισμα είναι απλώς μια «ειδική» περίπτωση εντός του γενικού φαινομένου του χρήματος, η ιστορία του οποίου είναι «πολύ πιο περίπλοκη» σε σύγκριση με εκείνη του νομίσματος, που είναι «σχετικά απλή» (1977, σελ., 12). Η ιστορία του χρήματος, σύμφωνα με τον Grierson, είναι πάνω απ' όλα μια ιστορία ανάδυσης μιας αφηρημένης λογιστικής μονάδας. Έχοντας υπόψη την περιθωριοποίηση του εμπορίου (τόσο του εγχώριου όσο και του ξένου εμπορίου) στις αρχαϊκές και αρχαίες κοινωνίες, ο Grierson

(1975, 1977) αποκλείει το ενδεχόμενο ότι η λογιστική μονάδα αναπτύχθηκε μέσα στο πλαίσιο της αγοράς. Όσον αφορά τη γλωσσική απόδειξη, ο Grierson (1977) παρατηρεί ότι η ελληνική λέξη για την «τιμή» σήμαινε «αποζημίωση», «ικανοποίηση» και «ποινή» (σελ., 27). Μέσα από μια λεπτομερή διερεύνηση των ιστορικών αρχείων, ο Grierson (1975, 1977) ανακάλυψε, περαιτέρω, μια σειρά στοιχείων για την εμφάνιση των συστημάτων μέτρησης και των λογιστικών μονάδων μέσα στην αρχαία παράδοση της αποζημίωσης.

Προερχόμενος από την έννοια *wair*, που σημαίνει «άνθρωπος», και την έννοια *gildan* που σημαίνει «πληρώνω» ή «αποδίδω» (Grierson 1977, σελ., 22), ο όρος *wergeld* αναφέρεται στην αρχαία παράδοση της πληρωμής σε είδος για σωματικές βλάβες ή δολοφονίες συγγενών. Με την αποζημίωση της οικογένειας ενός τραυματισμένου ή δολοφονημένου ατόμου, τα αντίποινα δια της βίας, η βεντέτα και άλλες «άβολες κοινωνικές συνέπειες» μπορούσαν να αποφευχθούν (σελ., 19). Οι αποζημιώσεις αξιολογούνταν και επιβάλλονταν μέσα από δημόσιες συνελεύσεις και κάθε παράβαση σχετιζόταν με ένα συγκεκριμένο πρόστιμο. Οι πληρωμές, από την άλλη πλευρά, γινόντουσαν «άμεσα προς τα θύματα ή τις οικογένειές τους και όχι προς τα δημόσια ιδρύματα» (Hudson 2004, σελ., 99). Ένα άτομο αναλάμβανε την ευθύνη να μεταφέρει τον κατάλογο με τα πρόστιμα στην επόμενη γενιά. Αρχικά, τα πρόστιμα επιβάλλονταν στη βάση ενός συγκεκριμένου αγαθού που ήταν χρήσιμο για την οικογένεια του θύματος και σχετικά εύκολα αποκτήσιμο από τον παραβάτη (Wray 2014a).

Η μορφή αποζημίωσης προς το θύμα απαιτούσε κοινωνική συναίνεση, ωστόσο δεν υπήρχε ανάγκη για μια τυποποιημένη λογιστική μονάδα, επειδή κάθε ζημία σχετιζόταν με ένα συγκεκριμένο πρόστιμο που καταβάλλονταν από τον παραβάτη (βλ Wray 1998, 2004). Σταδιακά, ωστόσο, τα συγκεκριμένα χρέη υπό τη μορφή αποζημίωσης που οφείλονταν στα θύματα και τις οικογένειές τους μετατράπηκαν σε γενικές νομισματικές οφειλές προς τις αρχές, όπως τέλη, πρόστιμα και φόροι (βλέπε Grierson 1975, 1977, Wray 1998, 2004, 2014a, Wray και Bell 2004). Ως εκ τούτου, ενώ η παράδοση της αποζημίωσης δεν δημιούργησε άμεσα μια τυποποιημένη λογιστική μονάδα, η αποζημίωση οδήγησε στην έννοια του χρέους και σε μια μονάδα μέτρησης. Όπως το έθεσε ο Grierson, η παράδοση της αποζημίωσης παρείχε «τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός νομισματικού συστήματος» (Grierson 1977, 20). Ωστόσο, το χρήμα αναδύεται ως μια τυποποιημένη λογιστική μονάδα μόνο όταν τα πρόστιμα της αποζημίωσης μετατράπηκαν σε τυποποιημένες πληρωμές προς τις αρχές. Αυτή η μετατροπή δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί «σε μια ισότιμη, δημοκρατική, φυλετική κοινωνία, αλλά έπρεπε να περιμένει την άφιξη κάποιου είδους άρχουσας τάξης» (Wray 2004, σελ., 227).

Ο Ingham και το χρήμα ως «κοινωνική σχέση»

Με την εισαγωγή μιας ιστορική οπτικής γωνιάς στην κοινωνιολογία του χρήματος, ο Geoffrey Ingham έχει συμβάλλει καταλυτικά προς την ανάπτυξη της προσέγγισης *chartalist*. Συμμερίζοντας τις απόψεις του Grierson, ο Ingham υπογράμμισε ότι «το νόμισμα δεν είναι η προέλευση του χρήματος» (2004a, σελ., 97), αφού τα ιστορικά

στοιχεία δείχνουν ότι η προέλευση του χρήματος ως λογιστική μονάδα οφείλεται στη διαδικασία της αξιολόγησης των κοινωνικών και πολιτικών υποχρεώσεων. Αυτά τα χρέη έλαβαν αρχικά τη μορφή πληρωμών αποζημίωσης και εξελίχθησαν σταδιακά σε φορολογικές υποχρεώσεις προς τις «κρατικές αρχές. Κατά την άποψη του Ingham, «ένα σταθερό και ομοιόμορφο μέτρο αξίας μπορεί να παραχθεί μόνο από μια αρχή εκτός της σφαίρας της ανταλλαγής, συνήθως, αλλά όχι απαραίτητα από ένα κράτος» (Ingham 2013, σελ., 132). Προφανώς, η δυνατότητα της δημιουργίας μιας τυποποιημένης λογιστικής μονάδας είναι «εγγενώς μια πηγή εξουσίας» (Ingham 2004b, σελ., 20).

Η παραπάνω συζήτηση μας οδηγεί σε μια από τις πιο σημαντικές συνεισφορές του Ingham, συγκεκριμένα στην άποψη του χρήματος ως «ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων που βασίζεται σε σχέσεις εξουσίας και κοινωνικών κανόνων» (Ingham 2000, σελ., 19). Το χρήμα δεν είναι πράγμα, αλλά «μια κοινωνική σχέση πίστωσης και χρέους» (Ingham 2004a, 25, βλέπε επίσης Ingham 1996), η οποία είναι από τη φύση της μια άνιση κοινωνική σχέση. Ο Henry (2004) αποσαφηνίζει καλά αυτό το σημείο: «Για κάθε οφειλέτη πρέπει να υπάρχει ένας πιστωτής, και μια τέτοια σχέση είναι μια σχέση ανισότητας, με τους πιστωτές να έχουν οικονομική εξουσία επί των οφειλετών» (σελ., 84). Δεν θα μπορούσε, προφανώς, να υπάρξει χρέος σε ισότιμες κοινωνίες οργανωμένες γύρω από την πρακτική της φιλοξενίας (βλέπε Bell και Henry 2001).

4. Η άνοδος του χρήματος και της ταξικής κοινωνίας: Η περίπτωση της αρχαίας Ελλάδας

Η τυποποίηση τη μονάδας του βοδιού ως μέτρο αξίας

Ένα θρησκευτικό πλαίσιο της προέλευσης του χρήματος στη Λυδία και την αρχαία Ελλάδα εξερευνήθηκε για πρώτη φορά από τον Bernhard Laum (1924). Η κύρια εστίαση της ανάλυσης του Laum είναι η προέλευση της μονάδας του βοδιού ως μέτρο αξίας και λογαριασμού, η συμβατική μονάδα μέτρησης στη Λυδία και τις αρχαίες ελληνικές κοινωνίες. Επειδή ο θεσμός του εμπορίου, τόσο του ξένου όσο και του εγχώριου εμπορίου, είχε περιθωριακό ρόλο στη Λυδία και τις αρχαίες ελληνικές κοινωνίες, θα ήταν απίθανο να είχε αναπτυχθεί η μονάδα του βοδιού ως μέτρο αξίας στο πλαίσιο της αγοράς (Laum 1924. Για την περιθωριοποίηση του εμπορίου βλέπε επίσης Kurke 1999, von Reden 2003, Seaford 2004, Semenova 2011a, 2011b, Peacock 2013). Αντί αγοραίας ανταλλαγής, οι οικονομίες της Λυδίας και των άλλων αρχαίων ελληνικών πόλεων εμφάνιζαν «την αμοιβαιότητα και την αναδιανομή ως τις αρχές της κατανομής» (Seaford 2004, 27).

Για τους σκοπούς της παρούσας συζήτησης, η πιο σημαντική αναδιανεμητική δραστηριότητα ήταν η κοινή τελετή που αφορούσε το θυσιαστήριο γεύμα. Δρώμενα προς τιμήν μιας θεότητας, η παράδοση αποτελούνταν από τη δημόσια σφαγή και το ψήσιμο θυσιαζόμενων ζώων. Ο στόχος της τελετουργίας ήταν να δημιουργηθεί αλληλεγγύη και κοινωνική συνοχή ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας. Ίσως το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του μοντέλου των κοινόχρηστων θυσιών ήταν η έμφαση στην ισότητα, που εκδηλωνόταν από τη «δίκαιη» και «ίση» κατανομή του ψημένου

κρέατος του ταύρου μεταξύ των συμμετεχόντων (Seaford 2004). Σε έξι μακρές περιγραφές της θυσίας, ο Όμηρος τόνισε την εξισωτική πτυχή της τελετουργίας μέσω μιας στερεότυπης φράσης: «γιόρταζαν και ουδενός η πείνα αποτελούσε άρνηση στην ισότητα της τελετής» (σελ., 40).

Η τελετή βασιζόταν στις αρχές της συλλογικής συμμετοχής (κοινωνία) και της «ίσης κατανομής σε όλους» (Seaford 2004, σελ., 41), ωστόσο το ίσο μερίδιο του καθενός αντιστοιχούσε στην κοινωνική θέση του ατόμου: «η κατανομή του ψητού γινόταν με βάση την κοινωνική θέση» (Desmonde 1962, σελ., 116). Το «δίκαιο» μερίδιο που αναλογούσε στους συμμετέχοντες στην τελετή δεν διέφερε μόνο στην ποσότητα, αλλά και στην ποιότητα. Στους θρησκευτικούς αξιωματούχους προσφέρονταν συνήθως τα πιο σημαντικά μέρη των θυσιαζόμενων ζώων, όπως τα πόδια.

Με αυτόν τον τρόπο, το θυσιαστικό γεύμα αντανakλούσε την αρχή της αναλογικής και όχι της απόλυτης ισότητας (βλ Semenova 2011a, 2011b). Η αναλογική ισότητα «δίνει περισσότερα στους ανώτερους και λιγότερα στους κατώτερους και ανάλογα με τη φύση του καθενός» (Plato, Laws 757, στο Spengler 1980, σελ., 88–89). Ωστόσο, η αρχή της αναλογικής ισότητας δεν αποκηρύσσει την εξισωτική πτυχή των θυσιαστικών τελετών: η ισότητα είχε επικρατήσει κατ' αναλογία προς την κοινωνική θέση του κοινωνού (βλ Spengler 1980, Minar 1942). Αποσκοπώντας στο να κατανέμει μερίδια δίκαια και ίσα στα μέλη μιας όχι και τόσο ισότιμης κοινότητας, οι τελετές των θυσιαστικών γευμάτων που συμπεριλάμβαναν όλους είχαν στόχο να εμφανίσουν μια αρμονική εικόνα και συναινετικές κοινωνικές σχέσεις, αποκρύπτοντας έτσι την υποκείμενη πραγματικότητα των κοινωνικών ιεραρχιών και των οικονομικών ανισοτήτων. Όπως το έθεσε ο Henry (2004), «το πρόσχημα της ισότητας έπρεπε να διατηρηθεί, ενώ η ανισότητα αυξανόταν και παγιωνόταν» (σελ., 87).

Για τους σκοπούς της τελετής, οι προσφορές θυσιών γίνονταν κυρίως σε βόδια, όπου οι θρησκευτικοί λειτουργοί όριζαν την ακριβή ποιότητα, το είδος και την ποσότητα των βοοειδών που πρέπει να προσφερθεί, βεβαιώνοντας έτσι την πρώτη τυποποιημένη λογιστική μονάδα εγγυημένη από τις αρχές (Laum 1924, Desmonde 1962, Seaford 2004, Semenova 2011a, 2011b, Peacock 2013).

Τα θυσιαζόμενα βοοειδή ... υποβάλλονταν σε *ποιοτική τυποποίηση*, ανάλογα με το είδος, την ηλικία, το φύλο, το χρώμα, ενώ έπρεπε να είναι σε άψογη φυσικά κατάσταση και να μην έχουν χρησιμοποιηθεί για την καλλιέργεια των αγρών ... Δεν θυσιαζόταν οποιοδήποτε ζώο σε μια θεότητα, αλλά ένα προσεκτικά επιλεγμένο ζώο που πληρούσε ορισμένες προδιαγραφές (Peacock 2013, σελ., 89, η έμφαση στο αρχικό κείμενο).

Εν κατακλείδι, οι αναδιανεμητικές οικονομίες της αρχαίων ελληνικών κοινωνιών διαμορφώθηκαν από τη θρησκεία και τον κανονιστικό της χαρακτήρα και όχι από την αγορά. Οι θυσίες σε θεότητες εκπροσωπούσαν την παρουσία μιας κοινωνικής υποχρέωσης: οι θνητοί δεν ήταν ελεύθεροι να αρνηθούν τις θυσιαστικές αλληλεπιδράσεις με θεότητες (Peacock 2011). Αυτή η διοικητικά επιβαλλόμενη σχέση χρέους ανάμεσα στους ανθρώπους και τις θεότητες οδήγησε στην εμφάνιση μιας

τυποποιημένης λογιστικής μονάδας, μια μονάδα η οποία δεν εξαφανίστηκε ακόμα και μετά την ανάδυση του νομίσματος ως δημιούργημα της πόλης-κράτους (βλ Semenova 2011a, 2011b).

Τέλος, το αναδιανεμητικό μοντέλο των θυσιαστικών γευμάτων υιοθετήθηκε αργότερα από την αναδυόμενη αρχή των πολιτών της πόλης, καθώς αυτή αγωνιζόταν να εδραιώσει την εξουσία της ενάντια στις δυνάμεις της παλιάς αριστοκρατικής ελίτ. Ήταν στο πλαίσιο της πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ της παλαιάς αριστοκρατίας και της αναδυόμενης πόλης που έκαναν την εμφάνισή τους τα ελληνικά νομίσματα (βλέπε Kirke 1999, von Reden 2003, Seaford 2004, Semenova 2011b). Τα πρώτα ελληνικά νομίσματα ήταν από τη φύση τους παραστατικό χρήμα.

Η προέλευση του παραστατικού ελληνικού νομίσματος

Η νόμισμα προέρχεται από το νέμω, που σημαίνει διανέμω. Αρχικά, λοιπόν, το νόμισμα ήταν συνδεδεμένο με μια διανεμητική τάξη πραγμάτων, υπονοώντας ότι κάτι διανέμετο (von Reden 2003, σελ., 177). Μπορεί κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα νομίσματα έγιναν τα εργαλεία μιας διαδικασίας «δίκαιης κατανομής» που προέκυψε από μια σύμβαση (σελ., 177).

Η διοίκηση της διανεμητικής δικαιοσύνης είναι, ως εκ τούτου, το κλειδί για την κατανόηση της προέλευσης και τις λειτουργίες του πρώιμου ελληνικού χρήματος και των νομισμάτων. Μια κρίση στην αναδιανεμητική δικαιοσύνη μπορεί ήδη να παρατηρηθεί την περίοδο των ομηρικών κοινωνιών, όπως εκδηλώνεται μέσα από τον υπερβολικό σφετερισμό του ανθεκτικού πλούτου εντός της κοινότητας των ευγενών:

Σε κάθε περίπτωση, ο Όμηρος αποκαλύπτει έναν κόσμο που φαίνεται να έχει νόημα όταν προβάλλεται ως μια κοινωνία στην οποία η αμοιβαιότητα (ανταλλαγή δώρων) και η ιεραρχική ανακατανομή ήταν κυρίαρχα στοιχεία. Ορισμένοι τύποι εμπορευμάτων κυκλοφορούσαν σε αυστηρά καθορισμένα πλαίσια. Τα δώρα μεταξύ εκείνων στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας περιλάμβαναν αντικείμενα από μέταλλο, βοοειδή και γυναίκες. Το κρέας και συναφή προϊόντα (δέρματα και υφάσματα) φαίνεται να ελέγχονταν από τα πάνω και να ανακατανέμονταν προς το κάτω μέρος της κοινωνικής δομής (Howgego 1995, σελ., 13–14).

Η άνιση κατανομή του πλούτου προκάλεσε «πτώση στην πίστη αναφορικά με την αξιοπιστία της θείας δικαιοσύνης» (von Reden 2003, σελ., 175), δημιουργώντας έτσι ένα νέο κοινωνικό πρόβλημα σχετικά με την καθιέρωση «ενός πολιτικού μέσου πληρωμής που ελέγχεται από τον άνθρωπο, έτσι ώστε να μην βασίζεται στις αβέβαιες ανταμοιβές των θεών» (σελ., 220). Τέτοια μέσα πληρωμής θα καθιερωθούν τελικά από τις αρχές της πόλης-κράτους κατά τη διαδικασία της πολιτικής αντιπαράθεσης με την παλιά αριστοκρατία, καθώς η τελευταία συνδέονταν με την φθίνουσα εξουσία της θείας δικαιοσύνης.

Αρχικά, τα κομμάτια του μετάλλου που διανέμονταν ήταν οι σούβλες σιδήρου που χρησιμοποιούνταν για το ψήσιμο των θυσιαζόμενων ζώων. Η παραγωγή αυτών των σουβλών άρχισε σε μεγάλη κλίμακα κατά τα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ. (ή γύρω στο 700 π.Χ.), οδηγώντας στη μαζική παραγωγή τους κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Οι σούβλες ψησίματος συνέχισαν να κυκλοφορούν, αν και σε μικρότερες ποσότητες, μέχρι το πρώτο ήμισυ του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι σούβλες ψησίματος (οι οποίες προορίζονταν για κοινοτική διανομή) τυποποιήθηκαν σε μέγεθος, γεγονός που αντικατοπτρίζει την παλιά θυσιαστική παράδοση της διανομής «σε όλους ίσων μερών» (Seaford 2004, σελ., 106). Σταδιακά, λοιπόν, η κατανομή των σουβλών ψησίματος αντικαταστάθηκε με την κατανομή νομισμάτων, τα οποία επίσης τυποποιήθηκαν. Δεν είναι περίεργο, λοιπόν, ότι ο οβολός, ένα μικρό ασημένιο ελληνικό νόμισμα του 6^{ου} αιώνα π.Χ., πήρε την ονομασία του από το οβελός, που σημαίνει σιδερένια ράβδος. Ένα άλλο ελληνικό νόμισμα του 6^{ου} αιώνα, αλλά μεγαλύτερης αξίας, η δραχμή, αρχικά σήμαινε μια χούφτα από έξι σιδερένιες σούβλες (Seaford 2004).

Προφανώς, τα πρώτα αρχαία ελληνικά νομίσματα δεν ξεκίνησαν ως μέσα ανταλλαγής για το εμπόριο, αλλά λειτούργησαν «κατά τον ίδιο τρόπο όπως το μέρος του φαγητού που διανέμονταν κατά τη διάρκεια του θυσιαστικού γεύματος» (Desmonde 1962, σελ., 125). Συνεπώς, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι τόσα πολλά από τα πρώτα αρχαία ελληνικά νομίσματα έφεραν την εικόνα ενός ταύρου ή το κεφάλι ενός ταύρου (Gardner 1883, Head 1968). Ούτε πήγαζε η αξία των πρωιμότερων νομισμάτων από το μεταλλικό συστατικό τους: τα πρώτα νομίσματα εμφανίστηκαν στη Λυδία και ήταν το ήλεκτρον, ένα φυσικό κράμα χρυσού και αργύρου, η εσωτερική σύνθεση του οποίου ήταν εξαιρετικά μεταβλητή από τη φύση. Αυτό σήμαινε ότι το βάρος, η καθαρότητα και η λεπτότητα του νομίσματος δεν μπορούσε να τυποποιηθεί (Grierson 1977, Innes 1913. Βλέπε επίσης Kurke 1999).

Επιπλέον, το ήλεκτρον εκδόθηκε σε μεγάλες ονομαστικές αξίες και ως εκ τούτου ήταν ακατάλληλο για το εγχώριο λιανικό εμπόριο. Σύμφωνα με τον Cook (1958), το μικρότερο κέρμα από ήλεκτρο ήταν ισοδύναμο με περίπου το ένα τρίτο του προβάτου, ενώ η πιο συνήθης έκδοση νομισμάτων από ήλεκτρο είχε μια ισοδυναμία της τάξης των περίπου δέκα προβάτων (βλέπε επίσης Kraay 1964, 1976). Αντί να διευκολύνει τις εμπορικές συναλλαγές, είτε εσωτερικά είτε στο εξωτερικό, ο αρχικός σκοπός του νομίσματος ήταν «η επανακαθιέρωση της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσα στην πόλη» (von Reden 2003, σελ., 177). Σε αντίθεση με την αβεβαιότητα συνδεδεμένη με τη θεία δικαιοσύνη, τα νομίσματα μπορούν να ανταποδώσουν αρετή «άμεσα και με ακρίβεια» (σελ., 177), και η πληρωμή σε «σφραγισμένες μάρκες» συνδέθηκε με την «δίκαιη ανταμοιβή» (σελ., 175). Η κατοχή νομίσματος υποδήλωνε την αποδοχή της εξουσίας της πόλης (σελ., 175).

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον ακριβή μηχανισμό μέσω του οποίου κυκλοφόρησαν τα νομίσματα κατά τα πρώτα στάδια της ανάπτυξής τους. Αυτό που ξέρουμε είναι ότι το νομισματικό σύστημα διανεμήθηκε από την πόλη προς τους άνδρες πολίτες της. Έχει επίσης αποδειχθεί ότι μερικές από τις πρώτες νομισματικές «συναλλαγές» πραγματοποιήθηκαν μεταξύ άνισων κοινωνικών εταίρων και συμπεριλάμβαναν τη

σεξουαλική «ανταλλαγή» μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το αν όλες οι γυναίκες που λάμβαναν χρηματικές πληρωμές σε αντάλλαγμα για την παροχή προσωπικών υπηρεσιών θεωρούνταν πόρνες παραμένει ένα θέμα συνεχιζόμενης συζήτησης (βλ von Redden 2003, σελ., 195–197). Ωστόσο, αυτό που φαίνεται να είναι σχετικό με τους σκοπούς της παρούσας συζήτησης είναι ότι η χρήση των νομισμάτων ως πληρωμή για αγαθά εξελίχθηκε από τη χρήση τους για την πληρωμή προσωπικών υπηρεσιών. Ο Seaford (2004) φαίνεται να υπονοεί αυτή η μετάβαση όταν υπαινίσσεται ότι η κατοχή νομισμάτων μπορεί να είχε απελευθερώσει οικονομικά κάποιες γυναίκες: «η μεγάλη ευκολία στην ανταλλαγή και την αποθήκευση του πλούτου που προέκυψε από τη χρήση πολύτιμου μετάλλου ως χρήμα μπορεί να απελευθέρωσε κάποιες πόρνες από την εξάρτηση στην προστασία που παρείχαν ορισμένοι άνδρες» (Seaford 2004, σελ., 156).

Μπορεί να μην μάθουμε ποτέ πώς ακριβώς εισχώρησαν τα νομίσματα στη σφαίρα της ανταλλαγής της αγοράς, αλλά μπορούμε να συμπεράνουμε με έμφαση την παραστατική φύση των πρώτων ελληνικών νομισμάτων. Εισήχθησαν από την πόλη-κράτος ως λογιστική μονάδα για την έκφραση της αξίας των αρσενικών πολιτών της, ενώ ο σκοπός του νομίσματος ήταν να επιλύσει την κρίση της διανεμητικής δικαιοσύνης. Αντί ως μέσο ανταλλαγής στην αγορά, τα νομίσματα ήταν προϊόν μιας σύνθετης πολιτικής εξέλιξης και η ανάπτυξη των νομισμάτων ήταν στενά συνδεδεμένη με την διαμόρφωση του κράτους. Όπως θα αναφερθεί παρακάτω, η τελική επιλογή του αργύρου ως το μέταλλο για τα νομίσματα ήταν μια πολιτική απόφαση και είχε ελάχιστα να κάνει με τις εγγενείς ιδιότητες του μετάλλου.

Η άνοδος του νομίσματος ήταν στενά συνδεδεμένη με τον σχηματισμό του κράτους και της εξουσίας, ωστόσο, μια «ριζική νομισματοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας» απαιτούσε μια πιο «επιθετική επιμονή εκ μέρους του κράτους», όπως «η επιμονή για τις πληρωμές των νομισματικών φόρων» (von Redden 2001, σελ., 66. Βλέπε επίσης Kraay 1964). Για να επιτευχθεί αυτό, το κράτος θα έπρεπε να «διαδώσει και να εφαρμόσει τη δική του δέσμευση προς το χρήμα» (σελ., 66), χρησιμοποιώντας νομίσματα ως μέσο πληρωμής στις δικές του συναλλαγές (βλ Peacock 2013). Σύμφωνα με τον Seaford (2004), η συγκεντρωτική χρήση του νομίσματος για τις κρατικές δαπάνες και τις εισφορές προς το κράτος, διευκόλυνε τον δημοκρατικό έλεγχο του χρηματοοικονομικού συστήματος:

... Αυτή η συγκεντρωτική χρήση των νομισμάτων, τόσο για τις δαπάνες (κυρίως ομοιόμορφες μαζικές πληρωμές) καθώς και για τις συνεισφορές (λειτουργίες, φόροι) πρέπει να διευκόλυνε, μετά την πτώση της τυραννίας, τον έλεγχο του χρηματοοικονομικού συστήματος από τη δημοκρατία, η οποία ήταν έτσι σε θέση να απομακρύνει ζωτικής σημασίας θεσμούς όπως ο στρατός και τα δικαστήρια από την επιρροή του πατροναρίσματος (σελ., 99).

Η κοινωνική και ιδεολογική σημασία του παραστατικού ελληνικού νομίσματος

Όπως με τα κομμάτια ψητού κρέατος που διανέμονταν κατά τη διάρκεια των τελετουργικών θυσιών, τα πρώτα ελληνικά νομίσματα λειτούργησαν ως «δείγμα της ισόνομης ιδεολογίας» (Kurke 1999, σελ., 14). Με δεδομένη τη σύνδεση του χρυσού με την παλιά αριστοκρατία και την κρίση της αναδιανομής όπως εκδηλώνεται με την άνιση κατανομή του μεταλλικού πλούτου, η πόλις επέλεξε το ασήμι ως μέταλλο κοπής, με σκοπό να δείξει ότι το ασημένιο νόμισμα αντιπροσώπευε «την κοινότητα των πολιτών», οι οποίοι ήταν όλοι ίσοι, καθώς ήταν φτιαγμένοι από «την ίδια ευγενή ουσία» (σελ., 309). Τα δικαιώματα του πολίτη υλοποιήθηκαν στην πόλη με την κατοχή νομισμάτων. «Στο βαθμό που ένας πολίτης είναι σαν ένα νόμισμα, δεν είναι σκλάβος, μέτοικος, βάρβαρος ή το θύμα ενός τυράννου, ούτε είναι υπερ-πλούσιος ή θεότητα» (σελ., 316). Το «πρότυπο του ασημιού» στόχευε στο να παρέχει μη αυθαίρετες και σταθερές εκτιμήσεις των ανδρών: μια «ορθή εκτίμηση της αξίας και της χρήσης των πολιτών» (σελ., 299). Όμως, θα μπορούσε η πόλις να εκτιμά όλους τους άνδρες ως ίσους;

Όπως είναι καλά τεκμηριωμένο, η ελληνική πόλις ήταν άκρως ιεραρχική στην κοινωνική της δομή, παρά τη διαδεδομένη παρουσία μιας ισόνομης ιδεολογίας. Οι άρρενες πολίτες είχαν πλήρη δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στην ιδιοκτησία γης και ακινήτων, αλλά το υπόλοιπο του πληθυσμού, «σε ορισμένες περιπτώσεις πολύ πιο πολυάριθμο, ανήκε σε χαμηλότερες κατηγορίες και διέθετε περιορισμένα δικαιώματα» (Migeotte 2009, σελ., 39). Οι δημόσιες συνελεύσεις των ελεύθερων πολιτών αποσκοπούσαν στη συζήτηση για αποφάσεις σχετικά με τα κοινά, αλλά οι γυναίκες αποκλείονταν από την όλη διαδικασία. Οι δημόσιες αποφάσεις και οι εκτελεστικές αρμοδιότητες για τη λειτουργία της πόλεως παρέμεναν σταθερά στα χέρια των ανδρών πολιτών. Στο κάτω μέρος της κοινωνικής κλίμακας ήταν οι σκλάβοι, που αποτελούσαν ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού στο νοικοκυριό και στο δημόσιο τομέα, καθώς και στον τομέα της γεωργίας. «Η δουλεία και η υποτέλεια ήταν πρακτικές ανάγκες», καθώς το ιδανικό του πολίτη απαιτούσε απελευθέρωση από τη χειρωνακτική εργασία και, αντί αυτού, την άσκηση της πολιτικής, της προσευχής και της μελέτης (σελ., 42. Βλέπε επίσης Finley 1981).

Τα δικαιώματα των πολιτών μπορούσαν να χορηγηθούν σε πρώην σκλάβους για τη συμμετοχή τους στον πόλεμο, ωστόσο, οι νέοι πολίτες θεωρούνταν μολαταύτα ως όντα «χάλκινα μικροσκοπικά και ευτελή» (Kurke 1999, σελ., 327). Αυτή η αντίθεση με τους πολίτες από καθαρό ασήμι προφανώς υπονοεί την παρουσία «διαφορετικής ποιότητας πολιτών», καθώς κάποιοι πολίτες ήταν πιο ίσοι από τους άλλους (σελ., 327). Επιπλέον, επειδή δεν απολαμβάνουν τα δικαιώματα των πολιτών, οι γυναίκες δεν θα μπορούσαν να λάβουν νομίσματα απευθείας από την πόλη. Όπως υπογραμμίζει ο von Reden (2003), το νόμισμα παρέμεινε «αποκλειστικό σύμβολο του ανδρός και της πόλις του» (σελ., 206).

Έτσι, παρά την παρουσία της ισότιμης ιδεολογίας, η ελληνική πόλη-κράτος μαστιζόταν από σαφώς καθορισμένες κοινωνικοοικονομικές ιεραρχίες. Ο ιδεολογικός σκοπός του νομίσματος ήταν η αποκατάσταση μεγαλύτερης ισότητας και αλληλεγγύης, όμως η

πραγματικότητα ήταν εκείνη της ανισότητας και του αποκλεισμού για όλους, εκτός από τους άρρενες πολίτες.

Ήταν το κράτος απαραίτητο προϋπόθεση για την προέλευση του χρήματος;

Όπως τεκμηριώθηκε παραπάνω, οι θρησκευτικές αρχές στην αρχαία Ελλάδα είχαν καθοριστικό ρόλο στην καθιέρωση μιας τυποποιημένης λογιστικής μονάδας. Εδώ αξίζει να επισημανθεί ότι η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν αποτελούσε «ξεχωριστή» σφαίρα της κοινωνικής ζωής. Αντίθετα, η θρησκευτική πρακτική και η ιδεολογία ήταν στενά συνυφασμένες στον κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό ιστό. Ήταν δύσκολος ο διαχωρισμός της σχέσης μεταξύ πολιτικών και θρησκευτικών αρχών γύρω από πρακτικά θέματα (Seaford 2003. Βλέπε επίσης Semenova 2011a, 2011b). Η τελετουργία των θυσιών λάμβανε χώρα κοντά στην περιοχή του σπιτιού του οπλαρχηγού. Οι αρχαϊκοί ελληνικοί ναοί εμφανίστηκαν έξω από την κατοικία του οπλαρχηγού, με τους ναούς να αποτελούν «τα πρώτα χαρακτηριστικά της πόλης» (Seaford 2003, σελ., 197). Ομοίως με την περίπτωση της αρχαίας Αιγύπτου (βλέπε Henry 2004), η αρχαία ελληνική θρησκεία λειτούργησε ως μια ενωτική κοινωνική δύναμη, καθώς οι κοινωνικοοικονομικές σχέσεις βρίσκονταν σε στάδιο μετασχηματισμού κατά τη διάρκεια της μετάβασης από ισότιμες σε ιεραρχικές κοινωνίες. Οι ομηρικές κοινωνίες δεν είχαν ακόμη εμφανίσει τα χαρακτηριστικά του κράτους, ωστόσο η μετάβαση από ισότιμες σε άνισες κοινωνίες είχε ήδη πραγματοποιηθεί. Οι ομηρικές κοινωνίες χαρακτηρίζονταν από πολιτικούς ηγέτες, η εξουσία των οποίων ήταν απόρροια του πλούτου και της ικανότητάς τους (αν και περιορισμένη) να αναδιανέμουν το κοινωνικό πλεόνασμα, καθώς και να μεταβιβάζουν εξουσία προς τους αρχηγούς χαμηλότερου στάτους (Seaford 2003. Βλέπε επίσης Peacock 2013).

Ο νέος πολιτικός θεσμός της ελληνικής πόλης ήταν καθοριστικός για την καθιέρωση του νομίσματος, όμως θα ήταν παραπλανητικό να ισχυριστεί κανείς ότι τα νομίσματα αναδύθηκαν ως δημιούργημα της πλήρως ενοποιημένης πόλης-κράτους (Peacock 2006, σελ., 645). Αυτός ο ισχυρισμός «θα σήμαινε ότι μια ήδη υπάρχουσα οντότητα, το κράτος, δημιούργησε ένα νέο φαινόμενο, το χρήμα» (σελ., 645). Τόσο τα νομίσματα όσο και οι πόλεις ήταν προϊόντα μιας μακράς εξέλιξης και, όπως η αναπτυσσόμενη πόλη-κράτος έπαιξε κάποιο ρόλο στην εμφάνιση του νομίσματος, έτσι και τα νομίσματα έπαιξαν ρόλο στην άνοδο της πόλης-κράτους (βλ Peacock 2006, σελ., 644–645, 2013). Μόνο προς το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., βλέπουμε μερικά από τα κύρια χαρακτηριστικά ενός κρατικού μηχανισμού. Και δεν είναι τυχαίο ότι η τελική τυποποίηση του νομίσματος δεν λαμβάνει χώρα, επίσης, μέχρι εκείνη τη χρονική περίοδο (von Reden 2003).

Εν κατακλείδι, ενώ η εμφάνιση ενός ολοκληρωμένου κράτους δεν ήταν αναγκαία για την εισαγωγή του χρήματος, η προέλευση του χρήματος απαιτούσε την άνοδο της άρχουσας τάξης, καθώς και έναν αντίστοιχο μετασχηματισμό από ισότιμες κοινωνίες σε άνισες κοινωνίες.

5. Η άνοδος του χρήματος και η ταξική κοινωνία στην αρχαία Αίγυπτο: Η συνεισφορά του John Henry

Ο Henry (2004) θέτει τις παραστατικές θεωρίες χρήματος σε ιστορική δοκιμασία με την εφαρμογή τους στο πλαίσιο της αρχαίας Αιγύπτου. Η ερμηνεία του Henry για την προέλευση του χρήματος στην αρχαία Αίγυπτο αποκαλύπτει τάσεις εντυπωσιακά παρόμοιες με εκείνες που παρατηρήθηκαν στην αρχαία Ελλάδα, δηλαδή ότι η προέλευση του χρήματος ήταν στενά συνυφασμένη με (α) την ανάπτυξη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, (β) τον θρησκευτικό χαρακτήρα των πρώιμων μη ισότιμων κοινωνιών και (γ) μια θεμελιώδη αλλαγή στη φύση των κοινωνικών υποχρεώσεων, που αντιστοιχεί με μια μετατόπιση από τον τοτεμισμό προς την κρατική θρησκεία.

Σύμφωνα με τον Henry, οι αιγυπτιακοί πληθυσμοί μέχρι περίπου το 4400, π.Χ., ζούσαν κάτω από ισότιμες, φυλετικές ρυθμίσεις. Όπως προκύπτει από τις αρχαιολογικές ανασκαφές ταφών, οι πρώτες εμφανίσεις της ανισότητας εντοπίζονται μεταξύ 4400–4000 π.Χ. Μέσα στην επόμενη χιλιετία (4000–3000 π.Χ.), η ανισότητα έγινε πιο έντονη, ιδίως την Προδυναστική περίοδο (Νακάντα III) 3500–3200 π.Χ. Εκείνη την εποχή βλέπουμε κάποια στοιχεία του αναδυόμενου θεσμού της βασιλείας, αν και οι νέοι ηγέτες θα έπρεπε να περιγραφούν ως πρωτο-βασιλείς. Οι βασιλείς εμφανίστηκαν μετά το 3000 π.Χ., μαζί με ένα σύστημα φορολογίας και γραφειοκρατικού μηχανισμού που ήταν επικεντρωμένο γύρω από την εξουσία του βασιλιά. Εκείνη την εποχή βλέπει επίσης κανείς την άνοδο της μνημειακής ναοδομίας και την ανάπτυξη της κρατικής θρησκείας, που είναι επικεντρωμένη γύρω από το βασιλιά. Κατά την πρώιμη Δυναστική περίοδο (3000–2625 π.Χ.), η ανισότητα συνέχισε να αναπτύσσεται και παγιώθηκε ως κάτι το απόλυτα «φυσιολογικό», μια εξέλιξη που κορυφώθηκε την περίοδο μεταξύ 2625–2130 π.Χ. (την περίοδο του Παλαιού Βασιλείου), όπου σημειώθηκε η παγιοποίηση της σχέσης μεταξύ του βασιλιά (Φαραώ) και της κύριας θεότητας της κρατικής θρησκείας (Henry 2004). Η αύξηση της ανισότητας ήταν προφανώς μια σταδιακή διαδικασία που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια χιλιάδων ετών. Αλλά αντί να θεωρείται δεδομένη, η μετάβαση από ισότιμες προς άνισες κοινωνικοοικονομικές δομές πρέπει να ερμηνευθεί. Πώς ακριβώς συνέβη αυτό;

Ο Henry εξηγεί ότι οι πρώτες επιτυχίες στον τομέα της γεωργίας επέτρεψαν τη δημιουργία ενός μικρού οικονομικού πλεονάσματος που έκανε εφικτή την απελευθέρωση ενός τμήματος της εργασίας από την άμεση γεωργική παραγωγή. Ωστόσο, ο Henry προειδοποιεί ότι η ανάπτυξη της γεωργίας και της πλεονασματικής παραγωγής δεν μπορούν από μόνες τους να εξηγήσουν την αύξηση των ανισοτήτων. Εξάλλου, τα μέλη της φυλετικής κοινότητας θα μπορούσαν να διανέμουν ισότιμα το πλεόνασμα ανάμεσά τους. Και πέρασαν «χίλια χρόνια από την αυγή της γεωργίας μέχρι τα πρώτα δείγματα ανισότητας» (Henry 2004, σελ, 84).

Αναγνωρίζοντας τη σημασία του καταμερισμού της εργασίας, οι φυλετικές κοινωνίες προσδιόρισαν κάποια στιγμή ένα τμήμα του πληθυσμού στον αποκλειστικό σκοπό της ειδίκευσης σε δραστηριότητες υδραυλικής, προκειμένου να βελτιώσουν την ικανότητά τους να ελέγχουν το Νείλο (Henry 2004). Ένα σταθερό μερίδιο της πλεονασματικής παραγωγής αφιερώθηκε εκείνη την εποχή για υδραυλικά έργα και δραστηριότητες.

Καθώς η πλεονασματική παραγωγή αυξήθηκε με την πάροδο του χρόνου, με το μερίδιο που διατίθονταν για υδραυλικές δραστηριότητες να παραμένει αμετάβλητο (καθώς είχε οριστεί εξ αρχής με βάση τη σύμβαση ως σταθερό), η απόλυτη ποσότητα των αγαθών που έρρεε προς τους υδραυλικούς μηχανικούς από τις φυλετικές κοινότητες διογκώθηκε. Δεδομένου ότι η εξέλιξη αυτή έλαβε χώρα σταδιακά (λόγω της σταδιακής αύξησης στην παραγωγή του πλεονάσματος), οι απόλυτες αυξήσεις των φυλετικών συνεισφορών στα υδραυλικά έργα δεν ήταν αρχικά ορατές. Σε αυτό συνέβαλε επίσης ο φυσικός διαχωρισμός των μηχανικών από το υπόλοιπο μέρος της κοινότητας.

Όταν οι υδραυλικοί μηχανικοί άρχισαν να συσσωρεύουν αγαθά πέρα από αυτό που ήταν αναγκαίο για την εκτέλεση των υδραυλικών έργων, η ουσία των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των μηχανικών και των φυλετικών κοινοτήτων άρχισε να αλλάζει. Αν και στην επιφάνεια οι κοινωνικές σχέσεις μπορεί να μην άλλαξαν (αφού ήταν βάση σύμβασης που ένα σταθερό μερίδιο της πλεονασματικής παραγωγής διοχετεύονταν προς τους μηχανικούς), η ουσία αυτών των σχέσεων βρισκόταν ήδη προς μια διαδικασία θεμελιώδους μετασχηματισμού. Ο Henry θεωρεί ότι με την αύξηση του πλεονάσματος, όλα τα μέλη της κοινότητας είδαν το βιοτικό τους επίπεδο να βελτιώνεται. Ωστόσο, οι υδραυλικοί μηχανικοί βίωσαν μια σχετικά μεγαλύτερη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου, δεδομένου ότι ένα σταθερό μερίδιο του αυξανόμενου πλεονάσματος διοχετεύονταν προς μια σχετικά μικρή ομάδα του πληθυσμού. Ο Henry εκτιμά ότι οι διαφορές στους ρυθμούς ανάπτυξης τα πρώτα στάδια του μετασχηματισμού ήταν σχεδόν ασήμαντες, καθώς δεν ξεπερνούσαν το 0,05%. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια άνω των χιλίων ετών, ακόμα και μια διαφορά της τάξης του 0,05% θα οδηγούσε σε «σαφώς εμφανείς απόλυτες διαφορές» (Henry 2004, σελ., 85).

Με την καθιέρωση της εμφανούς ανισότητας, η κυρίαρχη τάξη (οι πρώην υδραυλικοί μηχανικοί) έπρεπε να δικαιολογήσει τις νέες κοινωνικοοικονομικές σχέσεις, καθώς και να διατηρήσει τη ροή της πλεονασματικής παραγωγής προς την κατεύθυνσή της. Για να επιτευχθεί αυτό, η κυρίαρχη τάξη έπρεπε να «δείξει ότι τίποτα ουσιαστικό δεν είχε αλλάξει, όταν στην πραγματικότητα η ουσία των πάντων είχε αλλοιωθεί» (Henry 2004, σελ., 87). Και ήταν μέσω του μηχανισμού της θρησκείας που μπόρεσε η νέα άρχουσα τάξη να παρουσιάσει την εμφάνιση των παλαιών κοινοτικών σχέσεων, διατηρώντας έτσι τον κλοιό της γύρω από την κοινωνικοοικονομική ισχύ (σελ., 87).

Συγκεκριμένα, οι υδραυλικοί μηχανικοί έγιναν τώρα ιερείς και υπονόμισαν την ουσία του φυλετικού τοτεμισμού με την ανύψωση του ιερέα-βασιλιά σε μια θέση εξουσίας που είχε επικοινωνία με τη φύση (Henry 2004). Στην ουσία, αυτό ισοδυναμούσε με την άνοδο της κρατικής θρησκείας ενώ οι κοινοτικές υποχρεώσεις για τη στήριξη των υδραυλικών έργων μετατράπηκαν σε «φόρους» με στόχο τη διατήρηση ενός προνομιακού τμήματος του πληθυσμού. Επιπλέον, ένα σύστημα λογιστικής έπρεπε να αναπτυχθεί μέσω του οποίου θα καταγράφονταν οι φορολογικές αποτιμήσεις και οι πληρωμές. Και ήταν μέσα από αυτό το πλαίσιο διοικητικής λογιστικής που εισήχθη μια τυποποιημένη μονάδα λογαριασμού, η μονάδα *deben*.

Η μονάδα *deben* αρχικά εξομοιώθηκε με 92 (ή 91) γραμμάρια σιτάρι. Αργότερα, την περίοδο του Παλαιού Βασιλείου, το σιτάρι αντικαταστάθηκε από τον χαλκό, ενώ στη

συνέχεια ο χαλκός αντικαταστάθηκε από το χρυσό και το ασήμι. Ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο αγαθό, η λογιστική μονάδα αντιστοιχούσε σε μια μονάδα βάρους 92 γραμμαρίων. Τα αγαθά και οι υπηρεσίες εργασίας αποτιμούνταν σε deben, ωστόσο οι μονάδες deben δεν μπορούσαν προφανώς να αλλάξουν χέρια. Έτσι, το χρήμα εμφανίστηκε «ως απλά μια μη-απτή μονάδα με βάση την οποία δημιουργούνται και εξοφλούνται οι υποχρεώσεις» (Henry 2004, σελ., 93).

Η εξήγηση του Henry για την προέλευση του χρήματος στην αρχαία Αίγυπτο υποστηρίζει την παραστατική άποψη ότι το χρήμα δεν είναι «πράγμα», αλλά μια κοινωνική σχέση στην οποία μια μεγάλη ομάδα του πληθυσμού είναι οικονομικά υποχρεωμένη προς μια μειονότητα με έναν μη-αμοιβαίο τρόπο. Σύμφωνα με τα λόγια του Henry (2004):

Δεν πρόκειται για «το πράγμα» που έχει σημασία, αλλά η ικανότητα ενός τμήματος του πληθυσμού να επιβάλει το δικό του πρότυπο πάνω από την πλειοψηφία και τα θεσμικά όργανα μέσω των οποίων αποδέχεται η πλειοψηφία τη βούληση της μειοψηφίας. Το χρήμα, συνεπώς, ως λογιστική μονάδα, αντιπροσωπεύει τις ταξικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν στην Αίγυπτο (και αλλού), και οι ταξικές σχέσεις είναι κοινωνικές σχέσεις (σελ., 95–96).

Και, όπως προαναφέρθηκε, η κρατική θρησκεία (μεταμφιεσμένη ως παλιός φυλετικός τοτεμισμός) λειτούργησε ως το κύριο όργανο μέσω του οποίου η πλειοψηφία αποδέχθηκε τη βούληση της μειοψηφίας.

Τέλος, η ερμηνεία του Henry καθιστά προφανές ότι η αύξηση της ανισότητας στην αρχαία Αίγυπτο ήταν ένα ιστορικό ατύχημα, παρά μια φυσική εξέλιξη της ιστορίας. Ήταν αδύνατον για τα φυλετικά χωριά που διέθεσαν ένα σταθερό τμήμα της πλεονασματικής παραγωγής για τη διατήρηση του Νείλου να μπορούν να προβλέψουν ότι αυτή η πρακτική θα οδηγούσε χίλια χρόνια αργότερα στην εμφάνιση μιας προνομιακής κοινωνικοοικονομικής τάξης. Η απλή έννοια (ή η ιδέα) της ανισότητας δεν θα μπορούσε ενδεχομένως να υπάρχει σε μια ισότιμη κοινωνία. Αντίθετα, η ιδέα της ανισότητας μπορούσε να προκύψει μόνο από την πρακτική της ανισότητας, με την τελευταία να είναι μια απρόβλεπτη μακροπρόθεσμη συνέπεια μιας φαινομενικά αθώας φυλετικής απόφασης να στηρίζει τους υδραυλικούς μηχανικούς στις προσπάθειές τους να θέσουν τον Νείλο υπό έλεγχο (Henry 2004):

Ένα τμήμα μιας ισότιμης κοινωνίας δεν μπορεί απλά να καθιερώσει τον εαυτό του ως μια ξεχωριστή και άνηση κοινωνική τάξη εκ νέου. Από πού θα μπορούσε να αντλήσει την ιδέα της ανισότητας; Η ιδέα πρέπει να απορρέει από την πρακτική της ανισότητας, και η πρακτική αυτή θα πρέπει να αναπτυχθεί ως συνέπεια ενός ιστορικού ατυχήματος και όχι ως μέρος κάποιου συνειδητού σχεδίου. Στην Αίγυπτο, η διαδικασία χρειάστηκε πάνω από χίλια χρόνια για να καρποφορήσει και ήταν αρχικά το αποτέλεσμα φυλετικών αποφάσεων, οι μακροπρόθεσμες συνέπειες των οποίων δεν μπορούσαν να προβλεφθούν (σελ., 86–87).

6. Συμπεράσματα: Από την θεωρία chartalism στη σύγχρονη θεωρία χρήματος και προς μεγαλύτερη ισότητα

Στην προηγούμενη ενότητα εξετάσαμε τα δομικά στοιχεία και την διανοητική ιστορία της θεωρίας chartalism, μια εναλλακτική προσέγγιση για το χρήμα και την πίστωση, που τώρα ονομάζεται σύγχρονη θεωρία χρήματος (MMT). Εξετάζοντας τη φύση και την προέλευση του χρήματος στην αρχαία Ελλάδα και την αρχαία Αίγυπτο, ενισχύσαμε περαιτέρω την ιστορική εφαρμογή της προσέγγισης chartalism. Θα ολοκληρώσουμε την παρούσα εργασία με την αντιμετώπιση των συνεπειών της προσέγγισης chartalism για την κατανόηση της δημοσιονομικής πολιτικής όπως ασκείται στο χώρο της πολιτικής που είναι διαθέσιμος σε ένα κράτος που εκδίδει το δικό του νόμισμα.

Πρώτον, το σύγχρονο χρήμα είναι κρατικό χρήμα: το κράτος επιλέγει τη μονάδα λογαριασμού, επιβάλλει φόρους και άλλες υποχρεώσεις στην εν λόγω μονάδα και δέχεται πληρωμές σε αυτή τη μονάδα. Όταν πρόκειται για την ικανότητα του κράτους να εκδίδει υποσχετικές (είτε νόμισμα είτε αποθεματικά της κεντρικής τράπεζας ή ομόλογα θησαυροφυλακίου), αυτό που έχει σημασία είναι η αποδοχή τους από την πλευρά της ζήτησης. Ως κυρίαρχη εξουσία, ωστόσο, το κράτος μπορεί να απαιτήσει τουλάχιστον κάποια ζήτηση για τις υποσχετικές επιβάλλοντας φόρους που πρέπει να καταβληθούν στο νόμισμα του κράτους. Από εκεί και πέρα, το γεγονός ότι το κράτος βρίσκεται στην κορυφή της «πυραμίδας του χρήματος», (βλέπε Bell 2001), οι κρατικές υποσχετικές έχουν ζήτηση για τους σκοπούς της εκκαθάρισης και τη διατήρηση των αποθεμάτων (Wray 2014a).

Δεύτερον, το πλαίσιο της προσέγγισης chartalism συγκρούεται με τη συμβατική αντίληψη που αφορά τους περιορισμούς στον κρατικό προϋπολογισμό, σύμφωνα με την οποία οι κρατικές δαπάνες πρέπει να «χρηματοδοτούνται» από φορολογικά έσοδα, δανεισμό ή «εκτύπωση χρήματος». Η άποψη σχετικά με τους περιορισμούς στον κρατικό προϋπολογισμό προϋποθέτει κατ' ουσίαν ότι το κράτος είναι χρήστης ενός νομίσματος και όχι ο εκδότης του. Υπό αυτή την έννοια, το κράτος είναι όπως το νοικοκυριό ή η επιχείρηση, καθώς πρέπει να λαμβάνει «έσοδα» (έσοδα από φόρους, τέλη και πρόστιμα) ή να «δανείζεται» (με την έκδοση τίτλων θησαυροφυλακίου) (Wray 2014a).

Στο πλαίσιο της MMT, οι κρατικές δαπάνες έρχονται λογικά πρώτα, δηλαδή πριν το κράτος λάβει φορολογικά έσοδα ή πωλήσει ομόλογα. Αν το κράτος λάβει πληρωμές φόρων σε δικές του υποσχετικές, θα πρέπει να τις προσφέρει προτού πληρωθούν οι φόροι. Και αν οι αγοραστές των ομολόγων πρέπει να χρησιμοποιήσουν τις κρατικές υποσχετικές για να πληρώσουν τα ομόλογα, τότε το κράτος θα πρέπει να έχει δαπανήσει (ή δανείσει) υποσχετικές πριν από την πώληση των ομολόγων.

Εδώ υπάρχει το εξής παράδοξο. Ενώ μπορεί να φαίνεται ότι οι πωλήσεις ομολόγων «χρηματοδοτούν» τις δαπάνες του υπουργείου Οικονομικών, στην πραγματικότητα οι πωλήσεις ομολόγων έχουν αναληφθεί προκειμένου να στραγγίξουν τα πλεονάζοντα αποθεματικά που θα ωθήσουν τα ημερήσια επιτόκια κάτω από τον διαχειριστικό τους στόχο. Στην πραγματικότητα, η δημιουργία χρήματος, τα φορολογικά έσοδα και οι

πωλήσεις ομολόγων αποτελούν όλα διαφορετικά μέρη της διαδικασίας των κρατικών δαπανών. Δεν είναι εναλλακτικοί τρόποι για τη «χρηματοδότηση» των δημοσίων δαπανών. Αυτό θα ήταν πιο ξεκάθαρο αν τα κυρίαρχα κράτη δαπανούσαν με την αύξηση του ποσού ή με την κοπή νέων νομισμάτων (Wray 2014b, 2014c).

Προφανώς, το κράτος μπορεί να επιβάλει περιορισμούς στην ικανότητά του να εκδίδει υποχρεωτικές, όπως με τη διαδικασία του προϋπολογισμού, το ανώτατο όριο χρέους, την απαίτηση για ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς ή με όρια χρέους και ελλείμματος στα πλαίσια της συνθήκης του Μάαστριχτ. Το κράτος θα μπορούσε να κάνει ένα σύστημα κυρίαρχου νομίσματος να λειτουργεί όπως ένα φανταστικό σύστημα εμπορευματικού χρήματος με το να απαιτεί κατά τη ζήτηση τη μετατροπή σε χρυσό ή σε ξένο νόμισμα. Ο οιοσδήποτε από τους παραπάνω περιορισμούς θα είναι κατ' ανάγκη αυτοεπιβαλλόμενος πολιτικός περιορισμός, δεδομένου ότι δεν προέρχεται «φυσιολογικά» λόγω της «εμπορεύσιμης φύσης» του χρήματος (Wray 2014a).

Η ικανότητα του κράτους να επιβάλει υποχρεώσεις, να ονομάζει τη μονάδα λογαριασμού και να εκδίδει το χρήμα που χρησιμοποιείται για την αποπληρωμή αυτών των υποχρεώσεων χορηγεί ένα σημαντικό μέτρο ισχύος στην κρατική αρχή (βλ Wray 2014d. Βλέπε επίσης Wray 2000). Υπάρχει ως εκ τούτου η δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί αυτή η ισχύς για την προώθηση του κοινού καλού με τη χρήση δημοσιονομικών και κοινωνικών πολιτικών και με πολιτικές απασχόλησης, όπως συνέβη κατά τη διάρκεια της «εποχής του Κέυνς» (1947–1975). Κατά την περίοδο αυτή, η κυβέρνηση των ΗΠΑ «χρησιμοποίησε την κεϋνσιανή πολιτική για την επίτευξη σχεδόν πλήρους απασχόλησης, δίνοντας στους απλούς εργαζόμενους μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη, παρέχοντας κοινωνική ασφάλιση και επεκτείνοντας τις δημόσιες επενδύσεις. Ως εκ τούτου, το μερίδιο του συνολικού εισοδήματος που κατευθυνόταν προς τη μεσαία τάξη αυξήθηκε, ενώ το ποσοστό που κατευθυνόταν προς την κορυφή μειώθηκε» (Reich 2013, σελ., 49). Κατά τη διάρκεια της κεϋνσιανής περιόδου, «σχεδόν όποιος ήθελε δουλειά μπορούσε να βρει μια με καλή αμοιβή ή τουλάχιστον με [πραγματικούς] μισθούς που είχαν ανοδική τάση» (σελ., 43). Όλοι είδαν το πραγματικό τους εισόδημα να αυξάνεται, όχι μόνο το ανώτερο 1% ή το ανώτερο 10% του πληθυσμού (σελ., 43).

Όπως είναι γνωστό, οι κεϋνσιανές πολιτικές έφθασαν στο τέλος τους στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Από τότε, η τάση προς μεγαλύτερη ισότητα έχει αντιστραφεί. Από το 1976, το χαμηλότερο 20% των εισοδηματιών είδε το πραγματικό του εισόδημα να μένει στάσιμο, καθώς όλο και περισσότερος πλούτος και όλο και μεγαλύτερο ποσοστό του εισοδήματος συγκεντρωνόταν στην κορυφή της οικονομικής πυραμίδας. Το 2007, το 23% του συνόλου του εισοδήματος στις ΗΠΑ κατέληξε στα χέρια του ανώτερου 1% των εισοδηματιών (σε σύγκριση με το 8% του συνόλου του εισοδήματος το 1980) (Reich 2010). Αντιμέτωποι με τη στασιμότητα των πραγματικών μισθών, οι αμερικανοί εργαζόμενοι κατέληξαν να εξαρτώνται όλο και περισσότερο από το χρέος, προκειμένου να στηρίξουν το βιοτικό τους επίπεδο, στηρίζοντας έτσι τις κερδοσκοπικές δραστηριότητες του χρηματοπιστωτικού τομέα.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 η δημοσιονομική πολιτική υποβαθμίστηκε εξαιτίας της υποτιθέμενης πληθωριστικής επίπτωσης της (βλέπε Taylor 2011). Η σημερινή συζήτηση

για τη δημοσιονομική πολιτική επικεντρώνεται γύρω από τη λανθασμένη πεποίθηση ότι οι κρατικές δαπάνες περιορίζονται χρηματοοικονομικά από την ικανότητα του κράτους να φορολογεί ή να δανείζει. Η προσέγγιση chartalism και η MMT κάνουν ξεκάθαρο ότι οι όποιοι περιορισμοί στις δημόσιες δαπάνες είναι αυτοεπιβαλλόμενοι θεσμικοί περιορισμοί που θα μπορούσαν να εξουδετερωθούν μέσω μιας δημοκρατικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων.

Η προέλευση του χρήματος έχει τις ρίζες της στην ανισότητα, οπότε μια εύρυθμα λειτουργούσα δημοκρατική κοινωνία έχει τη δύναμη να ανατρέψει την ανισότητα που πηγάζει από το χρήμα μέσω της χρήσης του χρήματος για δημόσιο σκοπό. Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν την ομοσπονδιακή χρηματοδότηση για θέσεις εργασίας, καθώς και τη στήριξη του ομοσπονδιακού κράτους για ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο. Υπάρχουν πολλές περιοχές όπου θα μπορούσαν να δημιουργηθούν και να διατηρηθούν ομοσπονδιακά χρηματοδοτούμενες θέσεις εργασίας: δημόσιες υποδομές (συμπεριλαμβανομένων των σχεδίων πράσινης ενέργειας), εκπαίδευση, κοινοτική ανάπτυξη, δημόσια υγεία, δημόσια στέγαση, κοινωνικές υπηρεσίες, κολ.. Τέτοιου είδους προγράμματα θα δημιουργούσαν μια ισχυρότερη μεσαία τάξη, μειώνοντας έτσι την εξουσία του χρηματοπιστωτικού τομέα, καθώς η εξάρτηση στην πίστωση θα μειωνόταν σημαντικά. Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση θα μπορούσε επίσης να στηρίξει ένα εθνικό σύστημα υγείας, οδηγώντας έτσι στην εξάλειψη εταιρειών ασφάλισης υγείας κερδοσκοπικού χαρακτήρα, οι οποίες απολαμβάνουν τεράστια κέρδη ενώ το ιατρικό χρέος των νοικοκυριών με ιδιωτική ασφάλιση υγείας αυξάνεται. Το 2007, οι ιατρικοί λογαριασμοί συνέβαλαν στο 62% των προσωπικών πτωχεύσεων στις ΗΠΑ, ενώ τα τρία τέταρτα εκείνων που κήρυξαν πτώχευση λόγω χρέους σε νοσοκομεία και γιατρούς είχαν ιδιωτική ασφάλιση υγείας πριν την έναρξη της ασθένειας (The Henry J. Kaiser Family Foundation 2014).

Η εισοδηματική ανισότητα και η ανισότητα πλούτου δεν είναι απλώς ζητήματα οικονομικής αδικίας. Το κόστος της ανισότητας αφορά την επιδείνωση της ψυχικής και σωματικής υγείας, που συμπεριλαμβάνει, ανάμεσα σε άλλα, την επιδημία της παχυσαρκίας, τις φτωχές σχολικές επιδόσεις των παιδιών, τη διάβρωση της κοινοτικής ζωής και των κοινωνικών σχέσεων (βλ Wilkinson και Pickett 2010). Η MMT αποκαλύπτει τη δύναμη του νομισματικού συστήματος για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, με την αποκατάσταση υγιών και λειτουργικών κοινοτήτων και την οικοδόμηση ενός πιο ισότιμου και δίκαιου μέλλοντος μέσω της δέσμευσης του κράτους στον στόχο της πλήρους απασχόλησης. Δεν υπάρχουν «χρηματοοικονομικοί περιορισμοί» που εμποδίζουν το κράτος από την επίτευξη αυτών των στόχων.

Το πραγματικό πρόβλημα δεν είναι οι χρηματοοικονομικές «ανισορροπίες», όπως τα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού, αλλά η ανισορροπία ισχύος που προκαλεί η ψευδής πεποίθηση ότι το κράτος είναι χρηματοοικονομικά περιορισμένο όσον αφορά την ικανότητά του να καταπολεμήσει την ανεργία, την ανισότητα και τη φτώχεια, καθώς και να παρέχει επαρκή υγειονομική περίθαλψη, συνταξιοδότηση και επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας. Ως αποτέλεσμα αυτής της ψευδαίσθησης, πάρα πολλή δύναμη έχει συγκεντρωθεί στα χέρια του χρηματοπιστωτικού τομέα, πάρα πολλά δημόσια περιουσιακά στοιχεία έχουν ιδιωτικοποιηθεί για την επιδίωξη του ιδιωτικού κέρδους ενώ

έχει απομείνει πολύ λίγη χρήση δημοκρατικής διακυβέρνησης για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Το «αρπακτικό κράτος» (Galbraith 2009) πρέπει να αντικατασταθεί με ένα κράτος του λαού, που λειτουργεί για το κοινό σκοπό μέσω της χρήσης του σύγχρονου χρήματος (Wray 2012b).

Πηγές

Atwood, M. 2008. *Payback: Debt and the Shadow Side of Wealth*. Toronto: House of Anansi Press Inc.

Bell, S. 2001. "The Role of the State and the Hierarchy of Money." *Cambridge Journal of Economics*, 25 (2): 149–163

Bell, S. and J.F. Henry. 2001. "Hospitality versus Exchange: The Limits of Monetary Economies." *Review of Social Economy*, 59 (2): 203–226.

Bell, S., J.F. Henry, and L.R. Wray. 2004. "A Chartalist Critique of John Locke's Theory of Property, Accumulation, and Money: Or Is It Moral to Trade Your Nuts for Gold?" *Review of Social Economy*, 62 (1): 51–65.

Cook, R.M. 1958. "Speculation on the Origins of Coinage." *Historia* 7: 257–262.

Desmonde, W.H. 1962. *Magic, Myth, and Money: The Origin of Money in Religious Ritual*. New York: The Free Press of Glencoe, Inc.

Finley, M.I. [1953] 1981. *Economy and Society in Ancient Greece*. New York: Penguin Books Ltd.

Galbraith, J.K. 2009. *The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*. New York, NY: Free Press.

Gardner, P. 1883. *The Types of Greek Coins*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goodhart, C.A.E. [1975] 1989. *Money, Information and Uncertainty*. Cambridge, MA: The MIT Press.

_____ 1998. "The Two Concepts of Money: Implications for the Analysis of Optimal Currency Areas." *European Journal of Political Economy*, 14 (3): 407–432.

Grierson, P. 1975. *Numismatics*. London: Oxford University Press.

_____ 1977. *The Origins of Money*. London: The Athlone Press, University of London.

Head, B. V. [1894] 1968. "Greek Coins." In *Coins and Medals: Their Place in History and Art*, edited by S. Lane-Poole, pp. 10–41. Chicago: Argonaut, Inc., Publishers.

Henry, J. F. 1990. *The Making of Neo-Classical Economics*. London: Unwin Hyman.

_____. 2004. "The Social Origins of Money: The Case of Egypt." In *Credit and State Theories of Money: The Contributions of A. Mitchell Innes*, edited by L. R. Wray, pp. 70–98. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.

The Henry J. Kaiser Family Foundation. 2014. "Medical Debt among People with Health Insurance." Report. Accessed September 15, 2014.

<http://kaiserfamilyfoundation.files.wordpress.com/2014/01/8537-medical-debt-among--with-health-insurance.pdf>

Howgego, C. 1995. *Ancient History from Coins*. London and New York: Routledge.

Hudson, M. 2004. "The Archeology of Money: Debt versus Barter Theories of Money's Origins." In *Credit and State Theories of Money: The Contributions of A. Mitchell Innes*, edited by L. R. Wray, pp. 99–127. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.

Innes, A.M. 1913. "What Is Money?" *The Banking Law Journal*, (30): 377–408.

_____. 1914. "The Credit Theory of Money." *The Banking Law Journal*, (31): 151–168.

_____. 1932. *Martyrdom in Our Times: Two Essays on Prisons and Punishments*. London: Williams and Norgate Ltd.

Ingham, G. 1996. "Money is a Social Relation." *Review of Social Economy*, 54 (4): 507–529.

_____. 2000. "‘Babylonian Madness’: On the Historical and Sociological Origins of Money." In *What Is Money?*, edited by J. Smithin, pp. 16–41. London and New York: Routledge.

_____. 2004a. *The Nature of Money*. Cambridge and Malden: Polity Press.

_____. 2004b. "The Nature of Money." *Economic Sociology: European electronic newsletter*, 5 (2): 18–28.

_____. 2013. "Oh Sacred Hunger of Pernicious Gold! What Bands of Faith Can Impious Lucre Hold?" *European Journal of Sociology*, 54 (1): 127–146.

Keynes, J.M. 1930. *A Treatise on Money*. Volumes I and II, New York: Harcourt, Brace & Company.

Knapp, G.F. [1905] 1924. *The State Theory of Money*, translated by H.M. Lucas and J. Bonar. London: Macmillan and Co., Ltd.

- Kraay, C.M. 1964. "Hoards, Small Change and the Origin of Coinage." *The Journal of Hellenistic Studies*, 84: 76–91.
- _____. 1976. *Archaic and Classical Greek Coins*. New York: Sanford J. Durst.
- Kurke, L. 1999. *Coins, Bodies, Games and Gold: The Politics of Meaning in Archaic Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- Laum, B. 1924. *Heiliges Geld: Eine Historische Untersuchung über den Sakralen Ursprung des Geldes*. Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr.
- Lerner, A.P. 1947. "Money as a Creature of the State." *The American Economic Review*, 37 (2): 312–317.
- Mann, M. 1993. *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*. Vol. 2 of *The Sources of Social Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, T.R. 1996. "Why Did the Greek "Polis" Originally Need Coins?" *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 45 (3): 257–283.
- _____. [1996] 2000. *Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times*. New Haven and London: Yale University Press.
- Menger, C. [1871] 1981. *Principles of Economics*, translated by J. Dingwall, and B. F. Hoselitz. New York and London: New York University Press.
- _____. "On the Origins of Money." *The Economic Journal*, 2 (5): 239–255.
- _____. 1900. "Geld." In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 4, edited by J. Conrad, L. Elster, W. Lexis, and E. Loening. Jena: G. Fischer.
- _____. [1909] 2002. "Money." In *Carl Menger and the Evolution of Payments Systems: From Barter to Electronic Money*, edited by M. Latzer and S. W. Schmitz, pp. 25–107. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.
- Migeotte, L. [2002] 2009. *The Economy of the Greek Cities: From the Archaic Period to the Early Roman Empire*, translated by J. Lloyd. Berkeley: University of California Press.
- Minar, E.L. 1942. *Early Pythagorean Politics in Practice and Theory*. Baltimore: Waverly Press.
- Morgan, L.H. [1877] 1985. *Ancient Society*. Tucson: University of Arizona Press.
- Peacock, M.S. 2006. "The Origins of Money in Ancient Greece: The Political Economy of Coinage and Exchange." Review Article. *Cambridge Journal of Economics*, 30 (4): 637–650.

- _____. 2011. "The Political Economy of Homeric Society and the Origins of Money." *Contributions to Political Economy*, 30 (1): 47–65.
- _____. 2013. *Introducing Money*. London and New York: Routledge.
- Piketty, T. 2014. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Reich, R. 2010. "Foreword." In *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*, by R. Wilkinson and K. Pickett, pp. ix–xii. New York: Bloomsbury Press.
- _____. [2011] 2013. *Aftershock: The Next Economy and America's Future*. New York: Vintage Books.
- Seaford, R. [1994] 2003. *Reciprocity and Ritual: Homer and Tragedy in the Developing City-State*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2004. *Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Semenova, A. 2011a. "Would You Barter with God? Why Holy Debts and Not Profane Markets Created Money." *American Journal of Economics and Sociology*, 70 (2): 376–400.
- _____. 2011b. *The Origins of Money: Evaluating Chartalist and Metallist Theories in the Context of Ancient Greece and Mesopotamia*. PhD Thesis. University of Missouri – Kansas City.
- _____. 2014. "Carl Menger's Theory of Money's Origins: Responding to Revisionism." *The European Journal of the History of Economic Thought*, 21 (1): 107–141.
- Spengler, J.J. 1980. *Origins of Economic Thought and Justice*. London and Amsterdam: Feffer & Simons, Inc.
- Stiglitz, J.E. 2013. *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York: W.W. Norton and Company.
- Taibbi, M. 2014. *The Divide: American Injustice in the Age of the Wealth Gap*. Spiegel and Grau.
- Taylor, C. 2011. *A Macroeconomic Regime for the 21st Century: Towards a New Economic Order*. London and New York: Routledge.
- van der Vliet, E. C. L. 1998. Review of *Exchange in Ancient Greece*, by Sitta von Reden. *Mnemosyne*, 51 (4): 497–500.

von Braun, C. 2006. "Einleitung." In *Heiliges Geld: Eine Historische Untersuchung über den Sakralen Ursprung des Geldes*. Berlin: Semele Verlag.

von Reden, S. [1995] 2003. *Exchange in Ancient Greece*. Gerald Duckworth & Co. Ltd. London.

_____. 2001. "The Politics of Monetization in Third-Century BC Egypt." In *Money and Its Uses in the Ancient Greek World*, edited by A. Meadows and K. Shipton, pp. 65–76. Oxford: Oxford University Press.

Wilkinson, R., and K. Pickett. 2009. *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*. New York and London: Bloomsbury Press.

Wray, L.R. 1998. *Understanding Modern Money: The Key to Full Employment and Price Stability*. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.

_____. 2000. "Modern Money." In *What Is Money?*, edited by J. Smithin, pp. 42–66. London and New York: Routledge.

_____. 2004. "Conclusion: The Credit Money and State Money Approaches." In *Credit and State Theories of Money: The Contributions of A. Mitchell Innes*, edited by L. R. Wray, pp. 223–262. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.

_____. 2012a. *Modern Money Theory: A Primer on Macroeconomics for Sovereign Monetary Systems*. Palgrave Macmillan.

_____. 2012b. "Imbalances? What Imbalances? A Dissenting View." Levy Economics Institute Working Paper No. 704. Accessed September 6, 2014. http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_704.pdf

_____. 2012c. "Introduction to an Alternative History of Money." Levy Economics Institute Working Paper 717. Accessed September 6, 2014. http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_717.pdf

_____. 2014a. "From the State Theory of Money to Modern Money Theory: An Alternative to Economic Orthodoxy." Levy Economics Institute Working Paper No. 792. Accessed September 6, 2014. <http://www.levyinstitute.org/publications/from-the-state-theory-of-money-to-modern-money-theory>

_____. 2014b. "Central Bank Independence: Myth and Misunderstanding." Levy Economics Institute Working Paper No. 791. Accessed September 6, 2014. <http://www.levyinstitute.org/publications/central-bank-independence>

_____. 2014c. "Outside Money: The Advantages of Owning the Magic Porridge Pot." Working Paper.

_____ 2014d. "The Reality of the Present and the Challenge of the Future: Fagg Foster for the 21st Century." *Journal of Economic Issues*, forthcoming.

Wray, L.R. and S. Bell. 2004. "Introduction." In *Credit and State Theories of Money: The Contributions of A. Mitchell Innes*, edited by L. R. Wray, pp. 1–13. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.